

Současná krize v realizaci plodnosti – společný problém ČR a SR

Mezi základní funkce rodiny patří funkce reprodukční. Ve všech lidských kulturách je rodina prostředím, jež lidská společnost pověřila plněním biologického zákona udržení a rozšíření druhu. Pokud rodina jako společenská instituce tuto svou funkci neplní, nepochybně trpí určitou krizí nebo zpochybňuje smysl své existence. A právě v současné době nastala v Evropě a v některých zemích jiných kontinentů situace, kdy rodina svou reprodukční funkci z hlediska zachování druhu plní neuspokojivě a není v ní přitom ničím nahrazena. Až na netypickou výjimku Albánie a zatím Islandu klesla úhrnná plodnost ve všech evropských zemích pod zachovnou hranici 2,0; to se v měřítku kontinentu v dosavadních zaznamenaných dějinných lidstva ještě nikdy nestalo. Zpomalená dynamika populačního vývoje v Evropě poskytuje důvod k více či méně pochybným reflexím o tom, že evropské obyvatelstvo ztratilo svou reprodukční schopnost, což samo o sobě má být důkazem počínajícího konce dějinné role evropské a z ní vycházející angloamerické civilizace. Pomineme-li tyto ukvapené závěry, zůstává nepochybným faktem, zjevným v první řadě právě demografům, že natalitní chování současné evropské rodiny krizové prvky projevuje.

Počet narozených v posledních dvou či třech dekadách v Evropě výrazně klesl. Z tempa a hloubky tohoto poklesu se vymyká vývoj v zemích bývalého východního bloku, kde pokles porodnosti a úhrnné plodnosti byl zvláště hluboký. Nepokládám to přitom za přímý důsledek skutečnosti, že značně klesl počet klasických rodin založených na soužití manželského páru. Růst podílu dětí, narozených mimo manželství naznačuje, že manželská rodina zůstává nesporně primárním prostředím pro rození a výchovu dětí, není však již prostředím nezbytným.

Vývoj porodnosti na Slovensku i v České republice v poslední dekádě 20.století může být citován jako příklad zvratu natalitního chování v někdejší východním bloku. Porodnost v obou státech se v posledních letech snížila na úroveň, jaká v nich ještě dosud nikdy nebyla zaznamenána a která je nápadně nízká i v evropském a celosvětovém měřítku. Na Slovensku byly ukazatele porodnosti a realizované plodnosti žen vždy výrazně vyšší než v Česku. Jsou vyšší i nadále, rozdíl se však zmenšuje a oba státy dnes společně patří do skupiny evropských zemí s nejnižší hladinou porodnosti. V roce 2002 činila hrubá míra porodnosti na Slovensku 9,5, v České republice 9,1; úhrnná plodnost v České republice se v posledních letech pohybuje kolem 1,15, na Slovensku kolem 1,30. Tak nízké ukazatele porodnosti a plodnosti byly ještě v nedávné minulosti nemyslitelné, pamatujeme, že třeba v šedesátých letech, kdy hrubá míra porodnosti klesla přibližně na 15 a úhrnná plodnost kolem 2,0, demografové tehdejší ukazatele považovali za kriticky nízké hodnoty. Na rozdíl od tehdejší doby však současná krize porodnosti, byť je daleko hlubší, probíhá bez většího zájmu

veřejnosti a bez většího vzrušení politiků – lídrů Slovenska i Česka. Nízká porodnost je v informovaných kruzích dobře známa, politikové připouštějí, že jde o negativní jev, který by se měl odstranit – to je však všechno. Je možno se setkat i s názorem etablovaných makroekonomů, že klesající porodnost je vlastně příznivým jevem, v budoucnu přece umožní snížení míry nezaměstnanosti.

Nízké ukazatele porodnosti – aspoň v ČR – politiky zatím nezajímají tolik, aby se jimi vážně zabývali, staly se však okrajovým předmětem politických spekulací. Česká sociální demokracie po zjištění skutečného stavu státního rozpočtu opustila svá předvolební pronatalitní stanoviska, podle nichž vyplácení přídavků na děti se mělo dít opět plošně a měly být významně posílena i ostatní opatření podporující mladé rodiny s dětmi. Řešení nastávajícího populačního propadu dnes vidí vedení sociální demokracie jen mlhavě a konkretizovalo je pouze do neurčitěho záměru rozšířit a organizovat imigraci mladých lidí i s rodinami ze zahraničí, zejména z Ukrajiny, dnes vládní orgány jednájí i o řízené imigraci z některých dalších zemí. Pro vlivnou část křesťanských demokratů v ČR je natalitní krize záminkou k prosazování zákazu interrupcí – víme dobře, že z demografického hlediska je takový návrh naivní a zvýšení porodnosti by nepřinesl; ani oni si však nedovolují si prosazovat oficiální politiku Vatikánu s jejím odporem vůči většině forem antikoncepce a k plánování rodiny vůbec. Lhostejnost k nízké porodnosti a k úbytku obyvatelstva se projevuje i na jiné straně politického spektra, v ČR reprezentované některými mluvčími liberálního křídla Občanské demokratické strany, podle něhož už sám termín „populační politika“ je nepřipustný, protože signalizuje snahu o zavádění neblahého sociálního inženýrství. Stát podle ortodoxních liberálů nemá právo zasahovat do natalitního chování občanů, rodičovství a rozhodování o počtu dětí je jen a jen soukromým právem občanů. Podle tohoto stanoviska je v pořádku, rozhodnou-li se mladí lidé pro uzavření manželství a později pro rodičovství až tehdy, kdy svou životní úroveň dokonale zabezpečí, tedy až budou mít odpovídající byt, odpovídající příjem a pevné profesní postavení, je v pořádku, rozhodnou-li se děti vůbec nemít. Někteří extrémní liberálové, už mimo ODS, jdou ještě dále. Je mezi nimi i známý publicista, který ve svých článcích navrhuje, aby se zrušila jakákoli finanční podpora mladých rodin a rodičovství – podle hesla: kdo si neumí vydělat, ať nemá děti. Z této filosofie jsou odvozovány další závěry: děti se bude rodit možná ještě méně, zato však se budou rodit především – nebo výhradně – ve finančně dobře zabezpečených rodinách, tam se jim dostane lepší péče, kvalitnější výchovy, lepšího vzdělání – a stanou se tak základem zdravější a kvalitnější populace. Demografům není třeba vysvětlovat, jak jsou takové myšlenky, překonané již někdy v devatenáctém století, scestné.

Příčiny nízké porodnosti v bývalých zemích reálného socialismu jsou obecně známy; jejich základem je pronikavá změna životního stylu po roce 1989. Malý počet dětí v rodinách je součástí evropského životního stylu, který bývalá východní Evropa přejímá. Model individuálního úspěchu, spočívajícího v profesní kariéře a pokud možno v osobním bohatství spojeným s hédonistickým způsobem života, je pro mnohé mladé lidi atraktivnější než model početné rodiny a rodičovství vůbec.

Při hledání příčin klesající porodnosti se objevují i hypotézy biologické, vidící je v podstatě ve slábnutí biologické plodnosti mužů. Určitý úbytek mužské plodnosti je prokázaným faktem - k vysvětlení zásadního poklesu porodnosti však nestačí. Za zamyšlení stojí i názor, že nikoli náhodou natalitní krize nastala v té části světa, která má nejpropracovanější důchodové systémy a kde rodiče ve stáří nejsou odkázáni na pomoc svých dětí. Vraťme se však k demografii. V té vidíme, že zcela konkrétní, byť ne primární, příčinou je odklad rodičovství do vyššího věku. Zatímco ve východní Evropě vrcholila ještě v osmdesátých letech realizace plodnosti žen ve věku 20-24 let, v západní Evropě to bylo až těsně před třicítkou věku. Od devadesátých let je západoevropský model přejímán i v našich zemích. V relativně vyšším věku v České republice a nepochybně i na Slovensku realizovaná plodnost žen v posledních letech neklesá, ale stagnuje nebo dokonce mírně stoupá, zatímco v nejmladších skupinách plodného věku rapidně klesá. Nicméně – tím, že ženy přenášejí těžiště svého mateřství až někde ke třicítce nebo ještě za ni, promeškávají věk, který je k rození biologicky nejvhodnější. Samozřejmě je, že žena, která počíná rodit ve třiceti letech, sotva bude mít čtyři nebo pět dětí, jako mohly mít její předchůdkyně, kterým se první děti rodily třeba ještě před dvacítkou. Jak jsme si ověřili sčítáním lidu v roce 2001, v České republice téměř vymizely vdané ženy mladší dvaceti let – a mateřství žen mladších dvaceti let, jež bylo ještě na začátku devadesátých let běžné, se stalo výjimkou. Při sčítání lidu v roce 1991 na 1000 žen ve věku 20 let připadalo v ČR 181 narozených dětí, při v roce 2001 jich bylo jen 110. Rozhoduje o tom i podstatně vyšší věk při vstupu do manželství. V roce 1991 bylo ze 100 dvacetiletých žen 43 žen vdaných, v roce 2001 jich bylo pouze 7.

Jsou-li současné ukazatele porodnosti a plodnosti v zemích bývalého východního bloku nižší než v ostatní Evropě, může jít o přechodný jev. Generace třicetiletých žen již děti má, narodily se jim ještě za dřívějšího populačního klimatu, generace dvacetiletých a pětadvacetiletých ještě děti nerodí, plánuje je až po své třicítce; jsme proto v období jakéhosi dočasného propadu. K této rozšířené teorii se však už vnucuje trochu skepse. Ženy z početných populačních ročníků sedmdesátých let se věku své „odložené“ plodnosti již dožívají – a v počtech narozených žádný obrat přitom nenastává.... Terénní průzkumy potvrzují, byť jejich výsledky a hlavně závěry z nich jsou někdy zpochybňovány, že své hraje i mnohdy tísnivá ekonomická situace mladých rodin, zejména finanční náročnost získání bytu – na Slovensku bezpochyby stejná jako v České republice.

V západní Evropě je situace jen mírně odlišná. Úbytek porodnosti tam nastal dříve, v osmdesátých a částečně už v sedmdesátých letech. Jsou tam země – Itálie, Španělsko, které se úhrnnou plodností od Slovenska nebo ČR příliš neodlišují a je tam kriticky nízká; skutečnost, že jde právě o jihoevropské země se silným politickým katolicismem, sama o sobě vzbuzuje pochybnost o účinnosti pronatalitního působení římskokatolické církve. V západní Evropě jsou však i země – Francie, Norsko, Dánsko, Irsko, kde úhrnná plodnost sice – až na Island – již nedosahuje hranici 2,0, je však jen poměrně těsně pod ní. Ovšem ani úhrnná plodnost 1,7 nebo 1,8 zdaleka nestačí udržet stabilní stav obyvatelstva a i v těchto zemích je perspektivní úbytek obyvatelstva přirozenou měnou

zcela reálný, pokud již nenastal. Pokles porodnosti a plodnosti je celoevropským fenoménem, v západní Evropě kompenzovaným migračním ziskem z jiných z jiných kontinentů.

Případná vládní ekonomická opatření mohou populační klima v zemi nesporně ovlivnit, vždy však jen krátkodobě – nemáme příklad, že by v současnosti některá evropská vláda dokázala natalitu delší dobu udržet na potřebné úrovni. Za zemi, kde se to daří, je i mezi českými demografy často považována Francie, kde úhrnná plodnost neklesla tak hluboko jako třeba v jižní Evropě a v posledních letech dokonce mírně roste a přibližuje se 1,9. Nesporně má na tom zásluhu aktivní a nákladná propopulační politika, nicméně zvláště velký vliv zde má podle mého soudu specifická struktura francouzské populace s vysokým podílem muslimského obyvatelstva zejména z Alžírsko. Je známo, že dosud se natalitní chování imigrantů ve druhé, často již v první generaci přizpůsobilo většinové populaci; v ČR je to dobře patrné u Vietnamců. Ve Francii se však situace změnila vlivem posílení vlivu militantních islámských směrů. Radikálními islámisty je nízká plodnost Evropanů vydávána za důkaz degenerace dekadentního Západu, jehož obyvatelstvo není schopno reprodukovat ani samo sebe. Militantní muslimští kazatelé ve Francii - a nejen ve Francii - prosazují, aby muslimské rodiny vysokým počtem dětí triumfovaly nad degenerovanými rodinami nevěřících – a daří se jim. Relativně vyšší porodnost ve Francii a v některých dalších imigranty vyhledávaných zemích není proto výsledkem cílevědomé a úspěšné pronatalitní vládní politiky. Takovou politiku ještě žádná evropské země nenašla.

Slovensko ve srovnání s českými zeměmi mělo vždy populační chování stabilnější, méně citlivé k vnějším vlivům. Např. zdražení dětského odívání v roce 1979 nemělo na Slovensku zdaleka takový dopad jako v českých zemích, naopak jemu předcházející propopulační opatření normalizačního režimu ze sedmdesátých let vyvolala podstatně pozitivnější reakci v Čechách. Slovenská rodina zřetelně žila svým vlastním, vžitým způsobem života, do něhož si zvenčí nenechala příliš zasahovat; změněným podmínkám se dovedla přizpůsobit lépe než rodina česká. Tentokrát však vnější vlivy jsou v demografickém vývoji na Slovensku patrné stejně jako v Česku; netroufám si soudit, zda je to tím, že ony vnější vlivy jsou silnější než v minulosti nebo tím, že charakter slovenské rodiny se změnil. Nepopíratelné je, že nejen porodnost, ale třeba i potratovost nebo rozvodovost, v nichž byly mezi Českem a Slovenskem podstatné rozdíly, se sblížily. Mezi demografickými ukazateli obou zemí není zdaleka takový rozdíl jako v dobách společné federace, ale i než kdykoli dříve v době československého státu.

Porodnost a úhrnná plodnost je na Slovensku dnes jen mírně vyšší než v České republice. Na Slovensku je ve srovnání s Českou republikou daleko více územně diferencována. Překvapuje nízká hladina porodnosti v Bratislavě, nižší než v Praze. U současného velkoměsta je nízká porodnost přirozeným jevem, nicméně u Bratislavy s jejím mladým obyvatelstvem je extrémně nízká porodnost zarážející a není vyloučeno, že je unikátem i v celoevropském měřítku. Nemáme v Čechách bohužel k dispozici údaj o úhrnné plodnosti v Bratislavě, kombinace nízké hrubé míry porodnosti a věkově mladého obyvatelstva však naznačuje, že musí být výjimečně nízký. Vedle Bratislavy jsou na

Slovensku i další území, v nichž je porodnost nižší než v kterémkoli území České republiky - okresy Banská Bystrica, Nové Mesto nad Váhom, Myjava, Komárno; ani to dříve nebývalo. Naopak na Slovensku, na rozdíl od Česka, jsou okresy, v nichž porodnost zůstává na relativně vysoké úrovni kolem 15 – Námestovo, Sabinov, Kežmarok, Stará Ľubovňa. V České republice je naproti tomu porodnost nízká všeobecně, nivelizovaná na nízké hladině. V roce 2002 např. nejvyšší hrubá míra porodnosti byla v okrese Ústí nad Labem – 10,7, nejnižší v okrese Kutná Hora – 8,0, standardizovaná míra porodnosti je přitom všude téměř shodná. I okresy, které dříve celostátní průměr vysoce převyšovaly (Tachov, Sokolov, Bruntál, Česká Lípa) se zařadily do nivelizované řady ostatních; okresy s nejvyšší mírou porodnosti celostátní standard převyšují jen nepatrně. Na Slovensku je situace podstatně jiná, i když zde viditelně proces nivelizace rovněž probíhá. Upozorňuji na tuto nivelizaci, vše nasvědčuje tomu, že je novým jevem, odvozeným zřejmě z postupující unifikace životního stylu.

Vzhledem k rozdílům ve věkové struktuře obyvatelstva (slovenská populace je stále podstatně mladší než česká) lze předpokládat, že i úhrnná plodnost se v některých regionech Slovenska stává ještě nižší než v České republice. Ukazatele patří mezi nejnižší v Evropě, ale i na světě. Nejsme v tom sami. Obdobně hluboký pokles porodnosti vykázaly i některé další postkomunistické země – důsledek je, že tzv. východní Evropa je oblastí s nejnižší porodností na světě.

Otázkou je, zda krizi porodnosti (nebojím se tohoto termínu) lze považovat za důkaz krize tradiční rodiny. Domnívám se, že zatím nikoli, prokazuje jen určité krizové prvky. Spíše snad jde o důsledek otevření rodiny vnějšmu světu. Někdejší model uzavřené rodiny, která je pro jejího člena centrem a cílem veškeré jeho aktivity včetně plození a výchovy dětí, v současné době zeslábl. Zmínil-li jsem se o modelu uzavřené rodiny, nemám na mysli jakousi patriarchální rodinu 19.století, ale i českou a bezpochyby i slovenskou rodinu sedmdesátých let 20.století. Odpuzující atmosféra politické normalizace spolu s omezeným rejstříkem možných aktivit mladých lidí zákonitě vedla k uzavírání mladých rodin do jejich vnitřního života. Vysoká porodnost v sedmdesátých letech, povzbuzená samozřejmě i tehdejšími pronatalitními ekonomickými opatřeními, byla jedním z důsledků tohoto procesu. Společenská situace po roce 1989 je opačná – opačné je i populační klima.

Český i slovenský národ si ve svých dějinách osvojily schopnost přežívat, přežily i mnohem horší situace, než jaké může vytvořit nízká porodnost a z ní plynoucí populační úbytek. Není ovšem našim úkolem uvažovat zde v řádu staletí; máme však dost důvodů k tomu předpokládat, že současná vlna nízké porodnosti, byť je skutečně jevem krizovým, existenci českého ani slovenského národa neohroží.